

بررسی روایی سازه‌ی مقیاس هوش معنوی در دانشجویان ایران

محمد خدایاری فرد^۱، باقر غباری بناب^۱، فرامرز سهرابی^۲، عبدالله خرّمی مارکانی^{۳*}، عنایت‌الله زمانپور^۴، رؤیا راقیبیان^۵، غلامعلی افروز^۶، ولی‌الله فرزاد^۷، نسرین محمودی^۸، بهنوش زینعلی زاده^۹، نرگس تنکمانی^{۱۰}

تاریخ دریافت: 97/6/5

تاریخ پذیرش: 97/9/19

تاریخ انتشار: 97/12/22

مقاله‌ی پژوهشی

چکیده

هوش معنوی مجموعه‌ای از قابلیت‌های معنوی فردی است که به سازگاری و رفتار حل مسأله کمک می‌کند. هدف مطالعه‌ی حاضر تعیین ابعاد نظری و تعیین روایی ساختاری مقیاس هوش معنوی مبتنی بر بافت فرهنگی و دینی در دانشجویان ایران بود. در این مطالعه‌ی روش‌شناختی تلفیقی، ابتدا با بررسی مقیاس‌های موجود، ۶۲ گویه انتخاب شد. در بخش کیفی با ۶۷ نفر از دانشجویان مصاحبه شد و ۴۲ گویه‌ی دیگر مقیاس استخراج گردید. در بخش کمی، برای تعیین روایی سازه از تحلیل عاملی استفاده شد. نمونه‌های پژوهش هزار نفر از دانشجویان بود که به شیوه‌ی تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. کمیته‌ی اخلاق دانشگاه تهران، مجوز اخلاقی این پژوهش را صادر کرده است. با تحلیل عاملی، تعداد گویه‌ها از ۱۰۴ به ۳۹ گویه کاهش یافت. از بین ده عامل مدل نظری، هفت عامل در مجموع ۶۰/۲۱ درصد از واریانس کل مقیاس را تبیین نمود. این هفت عامل، زیر عنوان‌های فهم معنا و تأثیر امور دینی، درک و بسط حالات آگاهی و فراروندگی، درک پدیده‌ی متعالی در ورای موجودات هستی، تفکر انتقادی و جود، توانایی تولید معنای شخصی، حل مسائل با استفاده از منابع معنوی و سازگاری معنوی در روابط بین‌فردی نامگذاری و طبقه‌بندی شدند. پایایی مقیاس بر اساس همسانی درونی گویه‌ها بین ۰/۷۳۱ تا ۰/۹۰۶ و پایایی کل مقیاس ۰/۹۴۵ بود. مقیاس ۳۹ گویه‌ای هوش معنوی با ویژگی‌های روان‌سنجی مطلوب و الگوی ساختار عاملی قابل قبول و مبتنی بر آموزه‌های دینی و فرهنگی ایران می‌تواند به‌عنوان ابزاری روا و پایا در جامعه‌ی دانشجویی ایران کاربرد داشته باشد.

واژگان کلیدی: دانشجوی، روایی، ساختار عاملی، هوش معنوی

۱. استاد، دانشکده‌ی روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲. دانشیار، روان‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

۳. استادیار، پرستاری، دانشگاه علوم پزشکی خوی، خوی، ایران.

۴. دکترای سنجش و اندازه‌گیری، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.

۵. دکترای روان‌شناسی، تهران، ایران.

۶. دانشیار، دانشکده‌ی روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۷. دانشیار، روان‌شناسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

۸. دانشجوی دکتری روان‌شناسی، دانشکده‌ی روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۹. کارشناس ارشد روان‌شناسی، تهران، ایران.

۱۰. کارشناس ارشد روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

* نویسنده‌ی طرف مکاتبه: خوی، بلوار ولیعصر، روبه‌روی میدان خشکبار، دانشکده‌ی علوم پزشکی خوی، شماره، تلفن: ۰۹۱۴۱۶۴۰۸۸۵.

Email: khorami.abdolah@gmail.com

مقدمه

هوش معنوی مجموعه‌ای از قابلیت‌های فردی در ارتباط با منابع معنوی است که دربردارنده‌ی نوعی مؤثر از سازگاری و رفتار حل مسأله بوده و بالاترین سطوح رشدی را در حیطه‌های مختلف شناختی، اخلاقی، هیجانی و بین‌فردی شامل می‌شود (۱)؛ همچنین هوش معنوی فرد را با هدف هماهنگی با پدیده‌های اطراف خود و دستیابی به یکپارچگی درونی و بیرونی یاری می‌نماید. این نوع از هوش، با توانمندسازی افراد در استفاده از ظرفیت‌ها و منابع معنوی برای تصمیم‌گیری‌های مهم و حل مسأله، موجب افزایش کیفیت عملکرد و بهزیستی روانی افراد می‌شود و طبق نتایج پژوهش‌ها با سلامت روانی افراد رابطه‌ای مثبت دارد (۲). هوش معنوی مجموعه‌ای از توانایی‌ها برای بهره‌گیری از منابع دینی و معنوی توصیف شده است که از آن راه مسائل مربوط به معنا و ارزش‌ها حل می‌شوند. این قابلیت زیربنای باورهای فردی است که بر عملکرد وی تأثیر گذاشته و قادر است رابطه‌ی فرد با خودش، با دیگران یا جهان بزرگ‌تر را در فعالیت‌های روزمره عمیق‌تر نماید (۳).

افراد زمانی هوش معنوی را به کار می‌برند که بخواهند از ظرفیت‌ها و منابع معنوی خود برای تصمیم‌گیری‌های مهم و اندیشه در «موضوعات وجودی»^۱ یا تلاش برای حل مسائل روزانه استفاده کنند (۴ و ۵)؛ بنابراین، هوش معنوی موضوعات ذهنی معنوی را با تکالیف بیرونی جهان واقعی ادغام می‌کند (۶). به اعتقاد زوهر^۲ و دریک^۳ (۲۰۰۰) هوش معنوی به واسطه‌ی ایجاد معنا و «راهنمایی شهودی»^۴ و به‌وجودآوردن «استدلال خلاق»^۵ و «رویکردی کل‌نگرانه»^۶ زمینه‌ای را فراهم

می‌کند تا هوش‌های دیگر انسان در چارچوب آن عمل کنند. دانشمندان درباره‌ی مؤلفه‌های هوش معنوی، نظرها و دیدگاه‌های متفاوتی را ارائه کرده‌اند. به اعتقاد آمرام^۷ (۲۰۰۰) هوش معنوی شامل حس معنا و داشتن رسالت در زندگی، حس تقدس در زندگی، درک متعادل از ارزش ماده و بهتر شدن دنیای انسان است (۶).

از نظر ایمونز^۸ (۲۰۰۰) هوش معنوی، کاربرد سازگارانه‌ی اطلاعات معنوی برای حل مسائل زندگی روزانه و فرآیند دستیابی به هدف است. او به‌صورت ابتکاری، مؤلفه‌های هوش معنوی را در قالب‌های «ظرفیت تعالی»^۹، توانایی ورود به حالت‌های هوشیاری معنوی، توانایی تقدس‌بخشی به فعالیت‌های زندگی، توانایی استفاده از منابع معنوی برای حل مسائل زندگی و ظرفیت ورود به «رفتار فضیلت‌مآبانه»^{۱۰} معرفی کرده است (۷). زوهر و مارشال^{۱۱} (۲۰۰۰) «ظرفیت انعطاف‌پذیر بودن»^{۱۲}، «خودآگاهی»^{۱۳} فراوان، ظرفیت رویارویی با رنج و درد و متعالی‌کردن آن، ویژگی الهام‌گرفتن از رؤیاها و ارزش‌ها، بی‌تمایلی به آزار و اذیت، گرایش به «کل‌نگر بودن»^{۱۴}، گرایش آشکار به پرسیدن سؤال‌های چرا یا چه و جست‌وجوی پاسخ‌های اساسی برای آن‌ها را از نشانه‌های هوش معنوی رشدیافته دانسته است (۸).

ناسل^{۱۵} (۲۰۰۴) نیز هوش معنوی را بیانگر توانایی فرد در استفاده از ظرفیت‌ها و منابع معنوی برای شناخت بهتر موضوعات وجودی، معنوی و واقعی و یافتن معنا و حل‌وفصل آن‌ها دانسته و در مقیاس هفده سؤالی خود، دو

7. Amram
8. Emmons
9. The Capacity for Transcendence
10. Virtuous Behavior
11. Marshall
12. The Capacity to Be Flexible
13. Self-Awareness
14. Being Holistic
15. Nasel

1. Existential Matters
2. Zohar
3. Drake
4. Intuitive Guidance
5. Creative Reasoning
6. Holistic Approach

افراد با گرایش‌های معنوی هنگام مواجهه با آسیب، پاسخ‌های بهتری به وضعیت داده و موقعیت تولیدکننده‌ی فشار را بهتر مدیریت می‌کنند و میزان افسردگی آن‌ها کمتر است. در همین رابطه، مشخص شد که بین هوش معنوی و ابعاد سلامت روانی دانشجویان مانند جامع‌نگری و بُعد اخلاقی، توانایی مقابله با مشکلات، سجایای اخلاقی، خودآگاهی و عشق و علاقه رابطه‌ی مثبت و معنادار وجود دارد (۱۱). همچنین در مطالعه‌ی دیگر مشخص شد که بین اجزای هوش معنوی (ادراک و مرتبط‌بودن با منبع وجودی و زندگی معنوی) و اجزای سازگاری دانشجویان (سازگاری اجتماعی، سازگاری عاطفی، سازگاری آموزشی، هدفمندی و خوداکتشافی و پیوستگی سازمانی) ارتباطی مثبت و معنی‌دار وجود داشت (۸).

با توجه به اینکه مفهوم هوش معنوی به‌تازگی وارد حوزه‌ی روان‌شناسی شده و پژوهش‌های اندکی درباره‌ی این مفهوم به‌ویژه در ایران صورت گرفته است، کشف ابعاد هوش معنوی و سنجش ارتباط سازه‌های دیگر در روان‌شناسی با هوش معنوی بسیار اهمیت دارد. از طرف دیگر، اکثر ابزارهای خارجی مبتنی بر متون غربی موجود بوده و در طراحی گویه‌های آن‌ها بیشتر از تجارب و آموزه‌های ادیان مسیحیت و یهودیت استفاده شده است. افزون‌براین، طبق متون منتشرشده‌ی داخلی، در طراحی اکثر ابزارهای بومی به بافت و زمینه‌ی دینی و فرهنگی و آموزه‌های دین اسلام کمتر توجه شده است؛ ازاین‌رو، طراحی و تعیین روایی سازه‌ی هوش معنوی با نمونه‌های جامعه‌ی دانشجویان ایران با توجه به مطالب پیش‌گفته ضروری به نظر می‌رسد. هدف مطالعه‌ی حاضر، تعیین ابعاد و نیز روایی سازه‌ی مقیاس هوش معنوی با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی در دانشجویان ایران است.

روش کار

این مطالعه از نوع پژوهش‌های روش‌شناختی تلفیقی بوده که در سال ۱۳۹۶ در دو مرحله انجام شده است. ابتدا با

عامل آگاهی از «حضور الهی»^۱ و «پرسشگری وجودی»^۲ را برای هوش معنوی معرفی کرده است (۹). به نظر آرام (۲۰۰۵) هوش معنوی از هفت بُعد «هوشیاری»، «جذبه»^۳، «معنا»^۴، «تعالی»، «اعتماد»^۵، «تسلیم آشتی‌جویانه با خویشتن»^۶ و «نظارت درونی»^۷ تشکیل شده است. لطفی و سیار (۱۳۸۷) «عقل شهودی»^۸، «ادراک مستدل»^۹، «آگاهی بر خواست و نیت»، «عشق و شفقت»^{۱۰}، «قدرت و عدالت متمرکز»^{۱۱}، «شفا و بخشش»^{۱۲}، «زندگی با شوق»^{۱۳}، «زندگی باوقار، یکدلی و تعهد»^{۱۴}، «پیوند و خدمت خلاق»^{۱۵} و اعتقاد به عظمت خداوند را از اجزای هوش معنوی برشمرده‌اند (۱۰). به نظر ولمن^{۱۶} (۲۰۰۱) نیز هوش معنوی از هفت عامل «مراقبت»^{۱۷}، «روشن‌فکری»^{۱۸}، «الوهیت»^{۱۹}، «معنویت دوره‌ی کودکی»^{۲۰}، «ادراک فراحسی»^{۲۱}، «ضربه‌ی روانی»^{۲۲} و «توجه به اجتماع»^{۲۳} تشکیل شده است (۱۰).

درباره‌ی نقش و تأثیر هوش معنوی در فعالیت‌های روزمره‌ی زندگی افراد به‌ویژه فعالیت‌های مذهبی و معنوی مطالعات بسیاری انجام شده است. طبق یافته‌های پژوهشی،

1. Awareness of Divine Presence
2. Existential Questioning
3. Grace
4. Meaning
5. Truth
6. Peaceful Surrender to Self
7. Inner-Directed
8. Intuitive Wisdom
9. Reasoned Understanding
10. Compassion and Love
11. Focused Power and Justice
12. Healing and Forgiveness
13. Living with Zeal
14. Living with Dignity, Empathy and Commitment
15. Creative Connection & Service
16. Wolman
17. Mindfulness
18. Intellectuality
19. Divinity
20. Childhood Spirituality
21. Extra Sensory Phenomenon
22. Trauma
23. Community

گویه‌ای خودسنجی هوش معنوی کینگ^۳ (۲۰۰۷) و پرسش‌نامه‌ی ۱۰۸ گویه‌ای هوش معنوی ناصری و سهرابی (۱۳۹۱) طراحی شد (۲، ۱۰-۱۴) تا جنبه‌های مختلف هوش معنوی دانشجویان، مانند فرایند جست‌وجوی معنای وجودی، درک مسائل معنوی و فهم نمادها و مناسک دینی، توانایی استفاده‌ی بهینه از منابع معنوی برای حل مشکلات و سازگاری با محیط را اندازه‌گیری کند. در فرایند بررسی مجدد، برخی گویه‌های مقیاس مقدماتی حذف شده و تعداد آن‌ها به ۱۱۱ گویه کاهش یافت. در نهایت با انجام تجزیه و تحلیل‌های مقدماتی و بررسی‌های کارشناسی، مقیاسی با ۱۰۴ گویه طراحی شد. برای نمره‌گذاری گویه‌ها از طیف لیکرت شش درجه‌ای (هرگز، به ندرت، گاهی اوقات، معمولاً، اکثر اوقات، همیشه) استفاده شد که به هر کدام از آن‌ها، به ترتیب نمره‌های صفر تا پنج تعلق گرفت. در بخش کمی برای تعیین روایی سازه‌ی مقیاس از تحلیل عاملی اکتشافی استفاده شد. تعداد نمونه در این مرحله هزار نفر از دانشجویان بود که به شیوه‌ی تصادفی طبقه‌ای (نسبتی) از دانشکده‌های مختلف با تنوع جنسی و فرهنگی کافی انتخاب شدند. برای انجام تحلیل عاملی اکتشافی برای یافتن ساده‌ترین و معنادارترین ساختار زیربنایی مقیاس هوش معنوی، از انواع روش‌های استخراج عامل بر روی ماتریس هم‌بستگی پلی‌کوریک، روش مؤلفه‌های اصلی^۴ و نیز چرخش متعامد^۵ و برای شناسایی عامل‌ها و تعداد آن‌ها از مقدار ویژه‌ی یک و حداقل مقدار بارگذاری هر گویه بر روی عوامل ۰/۴۵ استفاده شد. گویه‌هایی که با کل آزمون هم‌بستگی منفی یا کمتر از ۰/۲ داشتند کنار گذاشته شدند. «مقدار شاخص کفایت نمونه‌برداری کیسر- مایر- الکین»^۶ برابر با ۰/۹۵۶ و شاخص آزمون کرویت بارلت^۷ برابر

مروزی بر متون، همه‌ی مقالات و کتب مرتبط با سازه‌ی هوش معنوی و ابزارهای سنجش آن به دقت بازبینی شدند. در بخش کیفی برای تعیین ابعاد هوش معنوی و تأثیر آن در زندگی فردی و اجتماعی دانشجویان، با ۶۷ نفر از آن‌ها در رشته‌های روان‌شناسی، علوم تربیتی و پرستاری از دانشگاه‌های تهران، علامه طباطبایی و شهیدبهشتی، خواجه نصیر طوسی و دانشگاه علوم پزشکی شهیدبهشتی به صورت نیمه‌ساختاریافته مصاحبه شده و یک جلسه‌ی گروه متمرکز^۱ با همان نمونه‌ها تشکیل شد. پژوهشگران پس از اخذ مجوز از دانشکده‌ی روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، به نمونه‌ها دسترسی پیدا کرده و پس از تبیین اهداف پژوهش، به اخذ رضایت آگاهانه از نمونه‌ها اقدام کردند. همچنین به آن‌ها اطمینان دادند که اطلاعات اخذشده از آن‌ها به صورت محرمانه حفظ خواهد شد. جلسات مصاحبه‌ی نیمه‌ساختاریافته بنا به ترجیح شرکت‌کنندگان در دانشکده‌های محل تحصیل و به صورت محرمانه به مدت ۴۵ دقیقه برگزار و ۴۲ گویه‌مقیاس از مصاحبه‌ها استخراج شد. داده‌های حاصل، در اختیار ده نفر از استادان دانشگاه و حوزه، متخصص در رشته‌های روان‌شناسی، علوم تربیتی، پرستاری، الهیات و دارای تجربه‌ی کاری در پژوهش‌های روان‌شناسی دین و معنویت، رشد و تکامل و سلامت معنوی قرار گرفت. متخصصان طی ده جلسه‌ی گروه متمرکز، روایی محتوایی و صوری ابعاد و نیز گویه‌های مقیاس هوش معنوی را به دو روش کیفی و کمی بررسی کردند. به منظور ارزیابی هوش معنوی دانشجویان، مقیاس خودگزارش‌دهی ۱۴۸ گویه‌ای ساخته شد که ۱۰۶ گویه‌مقیاس بر مبنای ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی و دینی کشور و نیز استفاده از مقیاس‌هایی معتبر مانند مقیاس هفده گویه‌ای هوش معنوی ناسل (۲۰۰۴)، مقیاس ۸۳ گویه‌ای یکپارچه‌ی هوش معنوی آمرام و دیر^۲ (۲۰۰۷)، سیاه‌ی ۲۴

3. King
4. Principal Copnoment (PC)
5. Varimax
6. Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy (KMO)
7. Bartlett's Test of Sphericity

1. Focus Group
2. Dryer

جدول شماره ۱- ویژگی‌های جمعیت‌شناختی دانشجویان
گروه نمونه

متغیر	طبقات متغیر	(درصد) فراوانی
جنسیت	دختر	۴۹۰ (۵۱/۵)
	پسر	۴۶۱ (۴۸/۵)
تأهل	مجرد	۸۷۵ (۹۳/۵)
	متأهل	۵۸ (۶/۲)
نام دانشگاه	تهران	۳ (۰/۳)
	شهیدبهشتی	۵۵۳ (۶۰/۶)
مقطع تحصیلی	کارشناسی	۹۵ (۱۰/۴)
	کارشناسی‌ارشد	۱۳۴ (۱۴/۷)
سهیمی	کارشناسی دکتری	۱۳۱ (۱۴/۳)
	مناطق	۶۶۰ (۷۲/۴)
پذیرش	شاهد	۱۵۳ (۱۶/۸)
	ایثارگران	۹۸ (۱۰/۸)
نوع پذیرش	سایر موارد	۷۵۲ (۹۱/۳)
	روزانه	۹ (۱/۱)
گروه تحصیلی	شبانه	۳۳ (۴/۰)
	علوم انسانی	۳۰ (۳/۶)
نوع سکونت	علوم پایه	۷۵۲ (۹۱/۶)
	علوم پزشکی	۷۹ (۸/۴)
طبقه اجتماعی	فنی مهندسی	۳۶۶ (۳۹/۵)
	هنر	۱۴۰ (۱۵/۱)
نوع سکونت	به همراه خانواده	۱۰۲ (۱۱/۰)
	خوابگاه دانشجویی	۳۱۵ (۳۴/۰)
طبقه اجتماعی	به همراه دوستان	۴ (۰/۴)
	به تنهایی	۵۸۳ (۶۲/۸)
طبقه اجتماعی	بالا	۳۰۸ (۳۲/۴)
	متوسط به بالا	۱۱ (۱/۲)
طبقه اجتماعی	متوسط	۲۶ (۲/۸)
	متوسط به پایین	۴۵ (۴/۹)
طبقه اجتماعی	پایین	۳۲۵ (۵۳/۳)
		۴۷۹ (۵۲/۰)
		۵۳ (۵/۸)
		۱۹ (۲/۱)

۱۸۶۹۷/۵۹۹ بود که با درجات آزادی ۷۴۱ در سطح ۰/۰۰۱ معنادار گزارش شد. مقادیر هم‌بستگی ضد تصویر^۱ برای گویه‌هایی که باید بیشتر از ۰/۵ باشد، بالاتر از ۰/۸۳۳ گزارش شد. مجوز اخلاقی این مطالعه در کمیته‌ی اخلاق دانشکده‌ی روان‌شناسی دانشگاه تهران بررسی و تأیید شد.

یافته‌ها

طبق نتایج بیش از نیمی از گروه نمونه را دختران (۵۱/۵ درصد) تشکیل داده و اکثریت آن‌ها مجرد (۹۳/۵ درصد) بودند. محل تحصیل دانشجویان مذکور، چهار دانشگاه تهران و شهیدبهشتی به‌عنوان دانشگاه‌های جامع و دانشگاه خواجه نصیر به‌عنوان دانشگاه صنعتی (فنی) و دانشگاه علامه طباطبایی به‌عنوان دانشگاه انسانی بود. مقطع تحصیلی این دانشجویان اغلب کارشناسی (۷۲/۴ درصد) و سهمیه‌ی پذیرش در دانشگاه برای بیشتر آن‌ها سهمیه‌ی مناطق (۹۱/۳ درصد) بوده و اکثریت در دوره‌ی روزانه (۹۱/۶ درصد) مشغول به تحصیل بودند. در این گروه، دانشجویان علوم انسانی (۳۹/۵ درصد) بیشترین فراوانی را داشتند؛ بعد از آن‌ها، دانشجویان فنی مهندسی (۳۴/۰ درصد) در رتبه‌ی دوم قرار داشتند. نوع سکونت اکثر دانشجویان یا به همراه خانواده (۶۲/۸ درصد) یا در خوابگاه دانشجویی (۳۲/۴ درصد) گزارش شد و در نهایت بیشتر دانشجویان مورد مطالعه، طبقه‌ی اجتماعی خود را متوسط (۵۲/۰ درصد) و متوسط به بالا گزارش کردند (نک: جدول شماره ۱).

برای تعیین عوامل مقیاس از پروسیچر آماری پیشرفته‌ی تحلیل عاملی استفاده شد. نتایج آن حاکی از ساختار هفت عاملی مقیاس با مقدار ویژه‌ی بالای یک بود که در مجموع ۶۰/۲۱ درصد از واریانس کل مقیاس را تبیین می‌کرد.

1. Anti-Image Correlation

شناسایی شده در جدول شماره ۳ نشان داده شده‌اند.
جدول شماره ۲- عامل‌ها و مقادیر ارزش ویژه حاصل از تحلیل عوامل مقیاس هوش معنوی

عامل	مقدار ویژه	درصد تبیین واریانس	درصد تبیین تراکمی
یکم	۱۳/۱۷	۳۳/۷۶	۳۳/۷۶
دوم	۳/۳۱	۸/۵۰	۴۲/۲۶
سوم	۱/۷۸	۴/۵۶	۴۶/۸۲
چهارم	۱/۷۶	۴/۵۱	۵۱/۳۲
پنجم	۱/۴۵	۳/۷۳	۵۵/۰۵
ششم	۱/۱۱	۲/۸۵	۵۷/۹۰
هفتم	۱/۰۰	۲/۳۲	۶۰/۲۲

نتایج حاصل پس از هشت چرخش (Iteration) به دست آمد که مناسب‌ترین و ساده‌ترین ساختار برای این داده‌ها بود. الگوی حاصل پس از انجام چرخش‌های متعدد و حذف گویه‌های با بار عاملی ناچیز یا بار عاملی مشترک، بر روی ۳۹ گویه‌ی باقی‌مانده از ۱۰۴ گویه‌مقیاس به دست آمد (نک: جدول شماره ۲).

با وجود اینکه مدل نظری پژوهش دارای ده عامل بوده، نتایج حاصل از تحلیل عاملی تنها هفت عامل معنادار را گزارش کرده است؛ از این‌رو تغییراتی در ساختار و نام متغیرها صورت گرفته است. به منظور نام‌گذاری مجدد عوامل شناسایی‌شده، از مدل مفهومی پژوهش و بررسی مجدد گویه به گویه‌ی هر عامل بهره برده شد. تعداد گویه‌های بارگذاری شده در هر عامل به همراه شماره‌ی گویه‌ی مربوطه و نیز عوامل

جدول شماره ۳- عوامل مقیاس هوش معنوی به همراه بار عاملی

عوامل	گویه‌ها	1	2	3	4	5	6
عامل ۱: فهم معنا و تأثیر امور دینی	Q68	با خواندن کتاب آسمانی در مواقع گرفتاری، آرامش پیدا می‌کنم.	0.753				
	Q36	خواندن کتاب آسمانی یکی از راه‌های ارتباط با خداست.	0.745				
	Q54	سعی می‌کنم با عبادت به سعادت اخروی برسم.	0.701				
	Q84	انجام اعمال دینی را برای تغذیه‌ی روح ضروری می‌دانم.	0.683				
	Q38	توانایی درک اثرات فرایض دینی را دارم.	0.659				
	Q45	در معنی آیات کتاب آسمانی تدبّر می‌کنم.	0.586				
	Q76	درباره‌ی معنای نمادهای مذهبی اندیشیده‌ام.	0.581				
	Q17	از اعمال معنوی برای ایجاد نشاط و سرزندگی استفاده می‌کنم.	0.566				
عامل ۲: درک و بسط حالات آگاهی و فراوندگی	Q66	در مکان‌های مقدس، احساس معنویت بیشتری به من دست می‌دهد.	0.555				
	Q52	حالات خاص معنوی داشته‌ام که از جنبه‌های مادی و دنیوی توضیح‌دانی نبوده‌اند.	0.806				
	Q75	تجربیهایی از حس و حال معنوی داشته‌ام که به راحتی وصف‌شدنی نیست.	0.775				
	Q27	تجربه‌ی حالاتی معنوی، همراه با شغف عمیق را داشته‌ام.	0.719				
	Q19	در زندگی، حس معنوی‌ای به من دست می‌دهد که در زمان و مکان نمی‌گنجد.	0.591				
	Q79	به دنبال روش‌هایی برای رسیدن به حالات متعالی از هشیاری هستم.	0.526				

0.471	در زندگی تجربیاتی داشته‌ام که در ورای ظاهر آن‌ها، معنایی نهفته است.	Q69	عامل 3: درک پدیده‌ی متعالی در ورای موجودات هستی
0.460	درباره جنبه‌های غیرمادی زندگی آگاهی بالایی دارم.	Q71	
0.722	با مشاهدی زیبایی‌های طبیعت، حضور قادر متعال را درمی‌یابم.	Q104	
0.689	با دیدن مناظر طبیعی درک متعالی از آن‌ها داشته‌ام.	Q89	
0.674	احساس می‌کنم موجودات جهان نشانه‌هایی از وجود اراده‌ای برتر هستند.	Q73	
0.618	حضور نیرویی برتر را در ورای پدیده‌های جهان مشاهده می‌کنم.	Q64	
0.735	درباره‌ی چیستی دین فکر می‌کنم.	Q23	عامل 4: تفکر انتقادی وجودی
0.734	درباره‌ی موضوعاتی از جمله حیات، مرگ و پس از مرگ سؤال‌هایی عمیق و چالش‌برانگیز داشته‌ام.	Q26	
0.607	زمانی را برای تفکر درباره‌ی دلیل هستی خودم صرف می‌کنم.	Q46	
0.600	قبل از انجام اعمال مذهبی به فلسفه‌ی آن می‌اندیشم.	Q80	
0.554	درباره‌ی دلایل وجود قدرتی برتر، بحث و گفت‌وگو می‌کنم.	Q88	
0.622	برای حل مشکلات، علاوه بر کوشش، به نیروی مافوق بشر نیاز دارم.	Q21	عامل 6: حل مسائل با استفاده از منابع معنوی
0.579	برای حل مشکلاتی که برایم پیش آمده، از منابع معنوی بهره برده‌ام.	Q33	
0.569	امور معنوی، در مواجهه با رخداد‌های دشوار زندگی به من کمک می‌کند.	Q22	
0.567	در برخورد با مشکلات، علاوه بر سعی و تلاش به دعا و نیایش هم می‌پردازم.	Q5	
0.521	در حل مشکلات زندگی امروزی، استفاده از منابع معنوی برایم دشوار است.	Q51	
0.504	زمانی که با مشکلی مواجه می‌شوم، به خداوند توکل می‌کنم.	Q18	
0.808	قسمتی از وقتم را صرف کمک به دیگران می‌کنم تا مشکلات خود را حل کنند.	Q61	
0.781	با خدمت به جامعه، سعی در حل مشکلات دیگران دارم.	Q63	
0.650	بخشی از اموال و پول خود را صرف دیگران می‌کنم تا رضایت خدا را جلب کنم.	Q62	
0.579	با احسان به دیگران، همدردی خود را به آن‌ها نشان می‌دهم.	Q81	
0.682	در وضعیت‌های ناامیدکننده نیز می‌توانم معنای عمیق برای آن‌ها بیابم.	Q16	عامل 5: توانایی تولید معنای شخصی
0.628	باور دارم که در زندگی من اهداف متعالی وجود دارد.	Q37	
0.618	در جست‌وجوی معنای متعالی در زندگی هستم.	Q12	
0.496	درباره‌ی معنای رویدادهای زندگی‌ام می‌اندیشم.	Q30	

خارجی و داخلی برای سازه‌ی مرکب هوش معنوی با ماهیت انتزاعی و ذهنی، مقیاس‌های بسیاری را طراحی و تدوین کرده‌اند. اکثر مقیاس‌های خارجی مبتنی بر فرهنگ غربی و برگرفته از آموزه‌های ادیان مسیحیت و یهودیت طراحی و ارائه شده است که ترجمه‌ی صرف آن‌ها، بدون توجه به مسائل و روند تطابق فرهنگی، منطقی به نظر نمی‌رسد؛ علاوه‌براین اکثر گویه‌های مقیاس‌های آن‌ها حاصل مرور متون محدود و استفاده از روند پژوهش‌های کمی بوده است. در این رابطه زوهر و مارشال (۲۰۰۲)، مک هاوک^۲ (۲۰۰۲) و ایمونز (۲۰۰۰) نیز علیه کمی‌سازی هوش معنوی هشدار داده‌اند (۴، ۱۵ و ۵). شاید به این دلیل که برخلاف اندازه‌گیری هوش عمومی که سرعت و درستی را مد نظر قرار می‌دهد و روی یک مقیاس بالا به پایین ارزشیابی می‌شود و نشان‌دهنده‌ی هوش کم یا زیاد است، درباره‌ی هوش معنوی این نکته پذیرفته شد که پاسخ‌های درست یا اشتباه در حل مشکلات معنوی وجود ندارد (۱۰). طبق مطالعه‌ی نویل^۳ ابراز هوش معنوی یک فرد ممکن است از چندین خصلت و توانایی فردی و به همان اندازه، از نظام باورهای معنوی مذهبی او اثر بپذیرد؛ از این‌رو، شناسایی الگوهای منحصر به فرد ابراز هوش معنوی می‌تواند از تلاش برای دستیابی به یک ارزیابی کمی میزان آن در افراد مفیدتر باشد (۱۳). به نظر می‌رسد مرور دقیق پیشینه‌ی پژوهش‌های قبلی مرتبط با هوش معنوی، روند دقیق و اصولی فرایند روان‌سنجی با به‌کارگیری گروه متخصصان روان‌شناسی هوش و معنویت، استفاده از رویکرد پژوهش کیفی و استخراج ابعاد و عوامل و گویه‌های مقیاس هوش معنوی از دل فرهنگ و آموزه‌های دینی، مقیاس طراحی‌شده را قادر می‌سازد الگوهای منحصر به فرد ابراز هوش معنوی را در جامعه‌ی دانشجویی ایران شناسایی نماید. در همین رابطه می‌توان به پرسش‌نامه‌ی هشتاد سؤالی ماتریس روانی معنویت (PSI، ولمن، ۲۰۰۱) اشاره کرد که به منظور

همچنین، از بین ده عامل مدل نظری، هفت عامل شناسایی شد که به ترتیب به‌صورت فهم معنا و تأثیر امور دینی (با نُه گویه و اعتبار ۰/۹۰۶)، درک و بسط حالات آگاهی و فراروندگی (با هفت گویه و پایایی ۰/۸۶۳)، درک پدیده‌ی متعالی در ورای موجودات هستی (با چهار گویه و پایایی ۰/۸۴۲)، تفکر انتقادی وجودی (با پنج سؤال و پایایی ۰/۷۴۱)، توانایی تولید معنای شخصی (با چهار گویه و پایایی ۰/۷۳۱)، حل مسائل با استفاده از منابع معنوی (با شش سؤال و پایایی ۰/۸۴۰)، و سازگاری معنوی در روابط بین‌فردی (با چهار سؤال و پایایی ۰/۷۴۹) نامگذاری شد. همچنین طبق نتایج میزان پایایی بر اساس همسانی درونی^۱ گویه‌ها بین ۰/۷۳۱ تا ۰/۹۰۶ و میزان پایایی کل مقیاس برابر با ۰/۹۴۵ بود که نشان از هم‌بستگی بالای گویه‌ها با یکدیگر بود.

بحث

این مطالعه بخشی از پروژه‌ی بزرگ پژوهشی با عنوان «تدوین مبانی نظری و طراحی مقیاس هوش معنوی» بود که به منظور تعیین روایی سازه‌ی مقیاس هوش معنوی با استفاده از روش تحلیل عاملی اکتشافی در جامعه‌ی دانشجویان کشور انجام شده است. در یک تعریف کلی می‌توان گفت، سازه‌ی هوش معنوی علائق ذهنی مربوط به معنویت را با تجربه‌های مقدس، دل‌مشغولی‌های وجودی و تکالیف بیرونی جهان واقعی ادغام می‌کند و زمینه‌ای عمیق‌تر و وسیع‌تری را برای استفاده از دیگر هوش‌های شناخته‌شده فراهم آورده و موجب انطباق‌پذیری و حل مسائل روزانه و در نهایت بهزیستی روانی فرد می‌شود.

در سال‌های اخیر به دلیل رواج معنویت و مسائل معنوی در عرصه‌های مختلف اجتماعی از جمله آموزش علوم مختلف و تأثیر آن‌ها در ارتقای زندگی فردی و حرفه‌ای و افزایش انگیزه و بهره‌وری کارکنان و نیز ارتقای سبک و کیفیت زندگی آن‌ها و لزوم سنجش آن به طرق مختلف، پژوهشگران

2. MacHovec
3. Noble

1. Internal Consistency

معتبرسازی مقیاس هوش معنوی یکپارچه، مضمون‌های کیفی ارائه‌شده در این پژوهش را کامل کرد و به آن اعتبار بیشتری بخشید. ابعاد هفت‌گانه‌ی استخراج‌شده برای هوش معنوی در مطالعه‌ی حاضر بیانگر گستردگی دامنه‌ی مطالعه و دقت‌نظر متخصصان روان‌سنجی بود. در همین رابطه، پرسش‌نامه‌ی معروف خودسنجی هوش معنوی کینگ (SISRI)^۳ (۲۰۰۷) که به منظور اندازه‌گیری سطح هوش معنوی افراد بر حسب ویژگی‌ها، توانایی‌ها و منابع مختلف ذهنی و روش‌های پردازش اطلاعات ساخته شده، فقط دارای چهار عامل تفکر وجودی انتقادی، ایجاد معنای شخصی، آگاهی متعالی و گسترش حالت هشیاری و ۴۲ گویه است.

برخلاف بسیاری از مطالعات روان‌سنجی ابزارهای هوش معنوی، در این مطالعه از روش تعیین روایی سازه‌ی هوش معنوی که مبتنی بر الگوی نظری آن و دارای ده بعد بود از پروسیجر آماری تحلیل عاملی با نمونه‌ی بالای هزار نفر از جامعه‌ی دانشجویی ایران استفاده شد که نتایج تحلیل عاملی حاکی از ساختار هفت عاملی با مقدار ویژه‌ی بالای یک بود که در مجموع ۶۰/۲۱ درصد از واریانس کل مقیاس هوش معنوی ۳۹ گویه‌ای را تبیین نمود که امتیاز دیگر مقیاس مذکور است.

نتیجه‌گیری

هوش معنوی در بین انواع هوش‌های انسانی، نقشی مهم و هماهنگ‌کننده دارد و به ایجاد ارزش‌ها و دیدگاه‌های جدید و خلاقانه در زندگی روزمره کمک می‌کند. ابعاد شناسایی‌شده‌ی هوش معنوی در این مطالعه شامل فهم معنا و تأثیر امور دینی، درک و بسط حالات آگاهی و فراروندگی، درک پدیده‌ی متعالی در ورای موجودات هستی، تفکر انتقادی وجودی، توانایی تولید معنای شخصی، حل مسائل با استفاده از منابع معنوی و سازگاری معنوی در روابط بین‌فردی بود که در قالب

شناسایی الگوی منحصربه‌فرد ابزار هوش معنوی افراد ساخته شده است؛ در این پرسش‌نامه، گویه‌ها به جای پرسیدن از پاسخ‌دهندگان برای توضیح و تفسیر معنای تجربه‌ها که مستلزم تفکر انتزاعی و تفسیر حوادث است، در جهت اندازه‌گیری رفتار، فعالیت‌ها و تجربه‌های خودسنجی طراحی شده است و اساساً PSI به جای سنجش هوش معنوی بالاتر یا پایین‌تر، به تمرکز و الگوسازی معنویت می‌پردازد (۱۰). در مقیاس هفده سؤالی ناسل (۲۰۰۴) نیز که به تفاوت‌های مفهوم‌سازی، هوش معنوی بین گزارش‌های معنوی مذهبی حساس می‌پردازد، فقط تعدادی از ابعاد و بیان‌های مختلف هوش معنوی که خود افراد آن‌ها را گزارش کرده‌اند، اندازه‌گیری می‌شود. همچنین بعضی از گویه‌های طراحی‌شده، بیشتر منعکس‌کننده‌ی باورها و ارزش‌های اصلی مسیحیت فردگرایانه و عام‌پسند عصر جدید است.

نکته قوت دیگر مقیاس مطالعه‌ی حاضر، استفاده از پژوهش کیفی برای استخراج عوامل و گویه‌های مقیاس است. در همین رابطه آمرام (۲۰۰۷) با استفاده از نظریه‌ی زمینه‌ای^۱، ۷۱ مصاحبه با آزمودنی‌های با هوش معنوی بالا انجام داد. این آزمودنی‌ها را همتایان‌شان مصادیق افرادی می‌دانستند که معنویت در زندگی روزمره‌ی آن‌ها به‌نحوی تجلی پیدا کرده بود که کارکرد و بهزیستی‌شان را افزایش می‌داد. رویکرد مطالعه‌ی آمرام شبیه مطالعه‌ی حاضر است (۱۳). همچنین تحلیل کیفی مصاحبه‌های این پژوهش، با کار آمرام و دیر (۲۰۰۷) که متمرکز بر طراحی و معتبرسازی مقیاس هوش معنوی یکپارچه^۲ (ISIS) ساخته‌شده از این مضمون‌ها بود، همخوانی دارد (۱۶). حیطه‌ها و خرده‌مقیاس‌های قابلیت مقیاس هوش معنوی یکپارچه، با برخی تفاوت‌ها در خوشه‌ها، با بیشتر مضمون‌ها، مضمون‌های فرعی و ویژگی‌هایی که در بالا ارائه شده است، هم‌پوشی معناداری دارد. کار طراحی و

1. Grounded Theory
2. Integrated Spiritual Intelligence Scale

مقیاس ۳۹ گویه‌ای ارائه شد. این مقیاس با ویژگی‌های روان‌سنجی مطلوب و الگوی ساختار عاملی قابل قبول و نیز مبتنی بر آموزه‌های دینی و فرهنگی جامعه‌ی ایران و نیز مطابق با هنجارهای اجتماعی می‌تواند به‌عنوان ابزاری روا و پایا در جامعه‌ی دانشجویی ایران با تنوع فرهنگی و جغرافیایی و قومی مختلف مورد استفاده قرار گیرد. تهیه‌ی فرم کوتاه مقیاس برای افزایش دقت پاسخ‌دهندگان، کاهش خطای پاسخ‌دهی و جلوگیری از خستگی آن‌ها پیشنهاد می‌شود.

تشکر و قدردانی

این مطالعه حاصل طرح پژوهشی دانشگاه تهران به شماره طرح ۵۱۰۱۰۱۴/۱/۰۷ است. بدین‌وسیله پژوهشگران مراتب تقدیر و تشکر خود را از معاونت پژوهشی دانشگاه و همه‌ی دانشجویان شرکت‌کننده در مطالعه اعلام می‌نمایند.

منابع

- 1- Khodayari Fard M, Khorami Markani A, Ghobari Bonab B. Developing and determining content and face validity of spiritual intelligence in Iran students. *Quarterly Applied Psychology Research Journal*. 2017; 7 (4): 39-49. [in Persian]
- 2- Sohrabi F, Naseri I. Assessing concept and Dimensions of spiritual intelligence and developing a scale to measuring it. *Research in Psychological Health*. 2011; 3(4): 69-77.
- 3- Ahmadi M, Izadi A, Poormansori S. Relationship between professional competency of nursing students in spiritual care and their spiritual intelligence. *Hamadan Scientific Journal of Nursing and Midwifery*. 2017; 25(5): 189-99. [in Persian].
- 4- Emmons RA. Spirituality and intelligence: Problems and prospects. *The international journal for the psychology of religion*. 2000; 10(1): 57-64.
- 5- Zohar D, Marshall, I. *SQ: Spiritual intelligence, the ultimate intelligence*. London: Bloomsburg; 2000.
- 6- Wolman RN. *Thinking with your soul: Spiritual intelligence and why it matters*. New York: Harmony Books; 2001.
- 7- Khodabakhshi SH, Rahimi Kia A, Jafary H. Identifying the relationship between spiritual intelligence and mental health of Lorestan University of Medical Sciences students. *Scientific- Research Quarterly Journal of Lorestan University of Medical Sciences*. 2014; 16(11): 58-65. [in Persian]
- 8- Mansouri M, Khorsandzade M, Asgari A. Relationship of spiritual intelligent components with students' adjustment. *Journal of Pendidikan Malaysia*. 2016; 4(1): 25-32.
- 9- Amram Y, Dryer C. *The Development and Integrated Spiritual Intelligence Scale (ISIS)*. Palo Alto, CA: Institute of Transpersonal Psychology working Paper; 2007.
- 10- Lotfi M, Sayar S. Relationship between spiritual intelligence and mental health in people up 15 years [dissertation]. Behshahr (Iran). Behshahr Payame Noor University; 2008. [in Persian]
- 11- Emmons RA. Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition, and the psychology of ultimate concern. *The International Journal for the psychology of Religion*. 2000; 10(1): 3-26.
- 12- Nasel D. *Spiritual orientation in relation to spiritual intelligence: A consideration of traditional Christianity and New Age/individualistic spirituality* [dissertation]. Adelaide (Australia). University of South Australia; 2004.
- 13- Amram Y. *The Seven Dimensions of Spiritual Intelligence: An Ecumenical Grounded Theory*. 115th Annual Conference of the American Psychological Association, 2007; San Francisco; USA.
- 14- King DB. *The Spiritual intelligence project*: Trent University, Canada. [http:// www. Dbking. / Spiritual intelligence](http://www.Dbking.org/Spiritual%20intelligence). (accessed on: 2017)
- 15- MacHovec F. *Spiritual Intelligence, the behavioral sciences and the humanities*. Lewiston, NY: The Edwin Mellen Press; 2002.
- 16- Noble KD. *Spiritual intelligence: A new frame of mind*. *Advanced Development Journal*. 2000; 9: 1-28.

Assessing Construct Validity of Spiritual Intelligence Scale in Iranian Students

Mohammad Khodayari Fard¹, Bagher Ghobri Bonab², Faramarz Sohrabi³, AbdollahKhorami Markani^{*4}, Enayatollah Zamanpoor⁵, Roya Raghebian⁶, Gholamali Afrooz⁷, Valiollah Farzad⁸, Nasrin Mahmoodi⁹, Behnoosh Zeinalizadeh¹⁰, Narges Tankamani¹¹

¹ Faculty Member, University of Tehran, Tehran, Iran.

² Faculty Member, University of Tehran, Tehran, Iran.

³ Faculty Member, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran.

⁴ Faculty Member, Khoy Medical Sciences University, Khoy, Iran.

⁵ PhD in Assessment and Measurement, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran.

⁶ PhD in psychology, Tehran, Iran.

⁷ Faculty Member, University of Tehran, Tehran, Iran.

⁸ Faculty Member, Kharazmi University, Tehran, Iran.

⁹ PhD Student, University of Tehran, Tehran, Iran.

¹⁰ MS.c in Psychology, Tehran, Iran.

¹¹ MS.c in Psychology, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Abstract

Spiritual intelligence is a set of personal capacities that helps to adaptation and problem solving. The aim of this study was determining domains and construct validity of cultural and religious context of spiritual intelligence scale in Iranian students. In this mixed methodological study, we assessed the existing scales, and selected 62 items. Then we interviewed with 67 students and derived 42 items. We determined the scale construct validity by exploratory factor analysis with 1000 students' samples that were selected by stratified random sampling from universities. The ethics permission of study was obtained from ethical committee of Tehran university. Factor analysis reduced items number from 104 to 39. Among 10 dimensions in theoretical model, 7 dimensions explained the 60.21% of scale total variance. These dimensions were meaning perception and religious works effect; perception and extension of consciousness; perception of extraordinary phenomena superior than material being; existential critical thinking; personal meaning production ability; problem solving by using spiritual resources, and spiritual adaptation in interpersonal relationship. Inter items' reliability was determined by internal consistency as 0.731 to 0.906 and the scale total reliability was 0.945. A 39 items' spiritual intelligence scale with optimal psychometric properties and acceptable structural model based on Iranian religious and cultural practices can be used as a valid and reliable scale in community of Iranian students.

Keywords: Student, Validity, Structural Factor, Spiritual Intelligence

* Corresponding Author: Email: khorami.abdolah@gmail.com